

Batı Anadolu'da Bizanslı Yerel Hâkimlerin Bağımsızlık Hareketleri (XII. Yüzyılın Sonları ve XIII. Yüzyılın Başlarında)

Independence Movements of the Local Byzantine Governors in the Western Anatolia (during the last period of the 12th century and the first decade of the 13th century)

Yusuf AYÖNÜ*

Öz

XII. yüzyılın sonları ve XIII. yüzyılın başlarında Bizans merkezî otoritesinin çökmesi sonucu Batı ve Kuzeybatı Anadolu'da Alaşehir, Menderes havzası, Sampson ve Paphlagonia gibi önemli merkezlerde Bizans yönetiminden bağımsız bir idare kurmak isteyen çeşitli yerel hâkimler ortaya çıkmıştır.

Bu yarı bağımsız idarecilerden en önemlileri arasında Manuel Mavrozomes, Theodoros Mankaphas ve Sabbas Asêdenos'u sayabiliriz. Hâkim oldukları bölgelerde bağımsız bir idare kurmak isteyen bu isyancılar, Selçukluların ve yerel halkın desteği ile Bizans yönetimini uzun süre uğraştırmışlardır. Nihayet İznik imparatoru I. Theodoros Laskaris zorlu bir mücadelenin ardından bu yerel hâkimleri itaat altına almayı başarmıştır.

***Anahtar Kelimeler:** Bizans imparatorluğu, I. Theodoros Laskaris, Manuel Mavrozomes, Theodoros Mankaphas, Sabbas Asêdenos.*

Abstract

During the last period of the 12th century and the first decade of the 13th century the various semi-independent governors of important locations in the western and north-western Anatolia such as Philadelphia, the Meandric plateau,

*Araştırma Görevlisi Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Sampson and Paphlagonia, considered themselves absolved from loyalty to the Byzantine Emperor, since central administration had collapsed (especially after the official capital had passed into Frankish hands).

Most important of these semi-independent governors were Manuel Mavrozomes, Theodore Mangaphas and Sabbas Asedenos. These pretenders caused trouble for central government for a long time by supporting the Seljuks and native inhabitants of Anatolia. Eventually Emperor Theodore I Lascaris managed to subdue these pretenders after the forceful struggle.

Key Words: *Byzantine Empire, Theodore I. Lascaris, Manuel Mavrozomes, Theodore Mangaphas, Sabbas Asedenos.*

Giriş

XI. yüzyılın sonlarında Komnenos hanedanının iktidara gelmesiyle yeniden toparlanmaya başlayan Bizans imparatorluğu, XII. yüzyılın sonlarında her alanda büyük bir çöküş yaşamıştır. Bu düşüş, I. Manuel Komnenos'un (1143–1180) 1176 yılında Myriokephalon'da II. Kılıç Arslan karşısında uğradığı hezimet ile başlar. Nitekim Malazgirt'in ardından Doğu eyaletlerini Türklere kaptıran Bizans, Myriokephalon'un ardından Orta ve Batı Anadolu'daki eyaletler üzerindeki denetimini büyük ölçüde kaybetmiştir¹.

XII. yüzyılın son çeyreği, Bizans imparatorluğunda önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. I. Manuel Komnenos'un 1180 yılında ölümünden sonra eyaletlerdeki durum her geçen gün daha da kötüye gitti. Başkentte yaşanan karışıklıklar eyaletlerdeki istikrarı da ortadan kaldırdı. 1183 yılında Bizans tahtına oturan I. Andronikos Komnenos'un (1183–1185), aristokrat sınıfın imtiyazlarını ellerinden alarak gücünü kırmak, ekonomideki yabancı hakimiyetine son vermek ve eyaletlerdeki karışıklıkları engellemek amacıyla aldığı etkili tedbirler imparatorluğu çöküntüden kurtarmaya yetmemiş ve iki yıl süren iktidarı kanlı bir darbe ile sona ermişti². Komnenos hanedanının bu son temsilcisinin ardından iktidara gelen Angelos hanedanı imparatorları II. Isaakios Angelos (1185–1195/1203–1204) ve III. Aleksios Angelos'un

¹ Myriokephalon savaşının önemi hakkında bkz., Ebru Altan, "Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşı'nın Anadolu Türk Tarihindeki Yeri", *Türkler*, C.VI. Ankara 2002, s.630-634.

² Nicetas Choniates, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Translated by Harry J. Magoulias, Detroit 1984, s.188 vd.; Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, İstanbul 2006, s.135 vd.; *Süryani Keşiş Mikhail Vekayinâmesi*, Türkçe çev., H. D. Andreasyan (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış nüsha), s.266-267; ayrıca bkz., Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev., Fikret Işıltan, 3. baskı, Ankara 1991, s.370-371.

(1195–1203) ihmalleri, Bizans'ın Anadolu eyaletleri üzerindeki hâkimiyetinin kısa süre içinde tamamen ortadan kalkmasına yol açtı³.

Türkmen akınları ve Selçuklu yönetiminin desteklediği Bizanslı yerel hâkimlerin faaliyetleri karşısında merkezî idarenin etkisiz kalması eyaletlerdeki Bizans halkının hoşnutsuzluğunu arttırdı⁴. İstanbul'dan ümidini kesen Anadolu'daki ahali yaşadıkları bölgelerde istikrarın sağlanması için, merkezî idareye karşı başkaldıran yerel hâkimleri kendi liderleri olarak benimsedi ve onları destekledi. Bizans'ın içinde bulunduğu bu buhran 1204 Nisanı'nda Haçlı ordularının İstanbul'u işgalleri ile doruk noktasına ulaştı⁵.

İstanbul'un düşmesinin ardından imparatorluk, her biri farklı bölgelerde kurulan küçük devletçikler tarafından temsil edilmeye başlandı⁶. Uzun tarihi boyunca Bizans'ın kaderini etkileyecek pek çok önemli olay meydana gelmiştir. Bizans tarihindeki bu dönüm noktalarından birisi ve belki de en önemlisi dokuz yüzyıl boyunca Hıristiyanlığın merkezi konumundaki imparatorluk başkentinin Latinler tarafından ele geçirilmesidir. Unutmamak gerekir ki 1204 tarihi, Post-Bizans döneminin ve Bizans'ın imparatorluktan

³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.371 vd.

⁴ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi*, Türkçe çev., A. Göke Bozkurt, İstanbul 2006, s.124-125; Aleksios G. C. Savvides, "Byzantium's Oriental Front in the First Part of the Thirteenth Century: The Empires of Nicaea and Trapezous (Trebizond) in view of the Seljuk and Mongol Menace", *Vyzantino Tourkika Meletēmata*, Atina 1999, s.51.

⁵ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.III, Türkçe çev., Fikret İşıltan, 2. Baskı, Ankara 1992, s.108 vd.; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s.176-179; Diehl, "The Fourth Crusade and the Latin Empire", *CMH*, C.IV, Cambridge 1923, s.415 vd.

⁶ Bizans'ın devamını sağlayan bu devletler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros (1204-1267)*, Oxford 1957; aynı yazar, "The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261", *CMH*, IV, (1966), s.275-330; aynı yazar, "Apo tēn Alōsē ōs tēn Anaktēsē tēs Kōnstantinoupolleōs (1204-1261)", *HHeE*, C.9, Atina 1980, s.76-106; Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975; Alice Gardner, *The Laskarids of Nicaea The Story of an Empire in Exile*, Amsterdam 1964; Helen Glykatzi Ahrweiler, "L'Experience Nicéne", *DOP*, 29, (1975), s.23-40; aynı yazar, "Hē Aftokratoria tēs Trapezountos", *HHeE*, C.9, Atina 1980, s.325-331; Jacob Philipp Fallmerayer, *Geshichte des Kaisertums von Trapezunt*, Münih 1827/ Hildeheim 1964; Anthony Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980; William Miller, "The Empire of Nicaea and the Recovery of Constantinople", *CMH*, C.IV, Cambridge 1923, s.478-516; aynı yazar, *Trebizond, The Last Greek Empire of the Byzantine Era 1204-1461*, Chicago 1969; A.A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, XI (1936), s.3-57; Tryfōn Evangelidēs, *Historia tēs Trapezountos apo tōn Arkhaiotatōn Khronōn mekhri tōn Kathēmas*, Odēssos 1898; Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, C.VI, London 1913, s.420 vd.; O. D., Lampsidēs, "Peri tēn İdrysin tou Kratous tōn Megalōn Komnēnōn" *AP*, 31 (1971-1972), s.3-18; aynı yazar, "Apopseis epi tou Kratous tōn Megalōn Komnēnōn" *AP*, 24 (1961), s. 14-34; Khrēstos Samouēlidēs, *Historia tou Pontiakou Hellēnismou*, 3. baskı, Atina 2002, s.64 vd.; A.A. Papadopoulos, "Aleksios I Komnēnos", *MEE*, C.14, s.782; Savvides, "Trapezounta Aftokratoria (1204-1461)", *MGE*, C.51, Atina 1988, s.175-177.

bölgesel öneme sahip küçük bir devletçik haline geldiği tarihin başlangıcı olarak kabul edilmektedir⁷.

Bu makalede İstanbul'un düşmesi öncesinde ve hemen sonrasında ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanarak Batı Anadolu bölgesindeki önemli merkezlerde bağımsızlıklarını ilân eden, Menderes vadisindeki bölgelerin hâkimi Manuel Mavrozomes, Milet yakınındaki Sampsôn'un⁸ hâkimi Sabbas Asidênos ve XII. yüzyılın sonlarından itibaren Alaşehir (Philadelphia) ve çevresindeki bölgeleri denetimi altına alan Theodoros Mankaphas'ın faaliyetleri üzerinde duracağız⁹.

a- Manuel Mavrozomes

Manuel Mavrozomes'in mensubu olduğu Mavrozomes ailesi, Pelopones kökenli aristokrat bir ailedir. Bizans sarayında itibarlı bir konuma sahip olan bu ailenin fertleri önemli görevlerde bulunmuşlardır. Nitekim XII. yüzyıl sonlarında Angelos hanedanı döneminde memleketleri Pelopones ve Batı Anadolu bölgesinde idarî görevlerde buldukları bilinmektedir. Aile üyelerinden Ioannes Mavrozomes, 1185 yılında I. Andronikos Komnenos'un emri ile Normanlara karşı Selanik'i savunmak üzere ordusuyla birlikte Pelopones'ten Selanik'e gitmişti. Yine bu ailenin diğer bir mensubu Theodoros Mavrozomes, Komnenos hanedanının son İmparator'u döneminde yaklaşık bir yıl boyunca imparatorluk sekreteri olarak görev yapmıştı¹⁰.

Manuel Mavrozomes'in ilk olarak tarih sahnesine çıkışı XIII. yüzyılın hemen başlarında olmuştur. Onun bu dönemde Bizans'ın Phrygia bölgesi¹¹

⁷ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz., Karsten Fledelius, "Byzantium and the West 1204-1996 a European Perspective", *Byzantium, Identity, Image, Influence, Major Papers, XIX International Congress of Byzantine Studies University of Copenhagen, 18-24 August, 1996*, Copenhagen 1996, s.373-389.

⁸ Sampsôn'un yeri ile ilgili olarak bkz., G.de Jerphanion "Sampson et Amisos Une Ville à Déplacer de Neuf Cents Kilomètres", *OCP*, I (1935), s.257-267; Paul Orgels, "Sabbas Asidênos Dynaste de Sampsôn", *Byzantion*, X (1935), s. 67 vd.; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s.702.

⁹ Geörgios Akropolitês, *Khronikê Syngrafê*, yay., Antônios D. Panagiôtou, Atina 2003, s.33-35; Niketas, s.219-220, 231, 331, 343, 350; Türkçe çev., Demirkent 2006, s.202 vd., 210; Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)*, İstanbul 2004, s.184, 210-211, 226; ayrıca bkz., Savvides, *Vyzantina Stasiastika kai Aftonomistika Kinêmata sta Dôdekanêsa kai stê Mikra Asia 1189-1240*, Atina 1987, s.173-190, 231-245, 246-251; aynı yazar, *Byzantium in the Near East: its relations with the Seljuk sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237*, Selanik 1981, s.59 vd.; Orgels, *a.g.m.*, s.67-80; I. Kordatos, *Historia tês Vyzantinês Aftokratias, (1204-1453)*, C.II, Atina 1960, s.40; C.M. Brand, "Theodore Mankaphas", *ODB*, C.2, New York-Oxford 1991, s.1286-1287; aynı yazar, "Asidenos, Sabbas", *ODB*, C.1, s.207; Alexander Kazhdan "Mavrozomes", *ODB*, C.2, s.1319-1320.

¹⁰ Savvides, *Kinêmata*, s.231.

¹¹ Ankara ilinin güneybatı bölümünü; Eskişehir, Kütahya, Afyon illerinin tümünü; Denizli ilinin kuzey yarımını ve hatta Konya ilinin kuzey parçasını kapsıyordu. Bkz., Umar, *a.g.e.*, s.663.

idarecisi olduğunu görmekteyiz¹². İbn Bibi'nin "*Büyük Rum Kayserlerinin soyundan Melik Mavromes*" olarak bahsettiği¹³ Manuel Mavrozomes, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in hayatında çok önemli bir yere sahiptir.

1203 Temmuz'unda Haçlılar tarafından tahttan indirilen III. Aleksios Angelos, imparatorluk hazinesi ile birlikte başkenti terk ederek Trakya'ya geçerken, uzun süredir Bizans başkentinde sürgün olarak bulunan I. Gıyaseddin Keyhüsrev de karışıklık içerisindeki başkentten ayrılarak Manuel Mavrozomes'in yanına sığındı¹⁴. I. Gıyaseddin Keyhüsrev ile Manuel Mavrozomes arasındaki dostluğun ne zaman başladığına dair kaynaklarda açık bir ifade bulunmamaktadır. İbn Bibi, Keyhüsrev'in İmparator'un huzurunda kendisine küstahlık eden Frenk şövalyesini bir düelloda öldürdükten sonra, İmparator'un, İstanbul'da kalabalık sayıda bulunan Frenklerin bu olayın intikamını almak isteyeceklerinden korktuğunu ve ortalık sakinleşinceye kadar Sultan'a Mavrozomes'in yanına gitmesini söylediğini ve Sultan'ın bu olay üzerine İstanbul'dan ayrılarak Mavrozomes'in adasına¹⁵ gittiğini ifade etmektedir¹⁶. Ancak I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Manuel Mavrozomes'in yanına hamisi durumunda olan III. Aleksios'un tahttan indirilmesinden sonra gitmiş olmalıdır¹⁷. Keyhüsrev uzun süre kaldığı İstanbul'da muhtemelen bu meşhur Bizans beyi ile tanışmış ve zamanla dostlukları ilerlemiştir.

Konya'da ikinci defa Selçuklu tahtına oturuncaya kadar Mavrozomes'in yanında kalan Keyhüsrev bu arada Manuel Mavrozomes'in kızıyla evlendi¹⁸. Böylece aralarında akrabalık bağı kurulan Keyhüsrev ve Mavrozomes'in bundan sonra kader birliği yaptıkları görülür.

¹² Savvides, *Kinémata*, s.232; Angold, *Laskarids*, s.13, 61, 100.

¹³ *İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, yay. A. Sadık Erzi, Ankara 1956, s.57; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, C.I. Ankara 1996, s.76.

¹⁴ Tuncer Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211), Gazi-Şehit*, Ankara 1997, s.25; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006, s.112.

¹⁵ Mavrozomes'in bulunduğu yer hakkında kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. İbnü'l-Esir ve Abû'l-Farac burasının bir kale olduğunu söylerken (İbnü'l-Esir, *el Kâmil fi'l-Târîh*, C.XII yay., Carolus Johannes Tornberg, Beyrut 1386/1966, s.200; Türkçe çev., Abdülkerim Özaydın, C.XII İstanbul 1987, s.169; Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (G. Barhebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, İngilizce'den Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, C.II, 2. Baskı, Ankara 1987, s.474) Aksaray ve Kadı Ahmed bu yerin bir ada olduğu görüşündedirler (Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, yay. O. Turan, Ankara 1943, s.31; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s.24; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefik*, Fatih Kütüphanesi, No: 4519, v.148b). Tuncer Baykara ise bu yerin İstanbul yakınlarında, hatta Marmara Denizi'nin güney taraflarında olduğu görüşündedir. Bkz., Baykara, *a.g.e.*, s.25; Bu konu ile ilgili görüşler hakkında ayrıca bkz., Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 4. baskı İstanbul 1996, s.270-271, dipnot 6.

¹⁶ *İbn Bibi*, s.57-58; Türkçe çev., I, s.76.

¹⁷ Turan, *a.g.e.*, s.270.

¹⁸ *Niketas*, s.343; Türkçe çev., Demirkent 2004, s.210; *İbn Bibi*, s.80; Türkçe çev., C.I, s.101; ayrıca bkz., Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev., Yıldız Moran, İstanbul 1979, s.126.

IV. Haçlı seferi ordularının 1204 Nisan'ında İstanbul'u ele geçirmeleri sonucu merkezî yönetimin ortadan kalkması, imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki birçok yerel hâkim gibi Mavrozomes'e de bulunduğu bölgede bağımsız bir idare kurma fırsatını verdi¹⁹. Çok geçmeden II. Rükneddin Süleymanşah'ın ölümünün ardından Keyhüsrev'i Selçuklu tahtına geçirmek isteyen Selçuklu beylerinin Hacib Zekeriya aracılığıyla kayınpederinin yanında bulunan Keyhüsrev'i tahta oturması için Konya'ya davet etmeleri üzerine Mavrozomes, sahip olduğu tüm kuvvetlerle damadına kendisinin yanında olduğunu söyledi²⁰. Mavrozomes, hiç şüphesiz damadının Selçuklu tahtına oturması halinde Phrygia bölgesindeki hâkimiyetinin güvence altına alınacağı ve Selçukluların desteği ile rakiplerine karşı üstünlük sağlayabileceğinin farkında idi²¹. Gerçekten de Anadolu'daki konumu ile I. Theodoros Laskaris'in Komnenos kardeşlerden sonraki en büyük rakibi olan Mavrozomes, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Selçuklu tahtına oturmasından sonra Phrygia bölgesindeki hâkimiyetini daha da kuvvetlendirdi. Bundan sonra emrindeki Türkmenler ve damadının kendisine gönderdiği Selçuklu birlikleri ile Menderes havzasındaki Bizans şehirleri üzerine akınlar düzenledi²².

1205 yılı başlarında Bithynia bölgesindeki²³ Hıristiyan ahaliye hâkimiyetini kabul ettiren Laskaris, her geçen gün daha da tehlikeli hale gelen Mavrozomes'in faaliyetlerine son vermek için harekete geçmeye karar verdi. Bu nedenle o, 1205 yılı sonunda Mavrozomes meselesine kesin bir çözüm getirmek için David Komnenos ile Paphlagonia²⁴ ve Bithynia bölgesindeki mücadelesine ara verdi. Taraflar arasında meydana gelen şiddetli savaşta Laskaris'in kuvvetleri galip geldi. Mavrozomes kaçmayı başarırken emrindeki Türk kuvvetlerinden çoğu kılıçtan geçirilmiş ve içlerinde önemli beylerin bulunduğu pek çoğu da esir edilmişti²⁵. Ancak çok geçmeden İznik imparatoru, Selçuklu sultanı ile anlaşmak zorunda kaldığından istemeyerek de olsa Manuel Mavrozomes'in Phrygia bölgesi ve çevresindeki hâkimiyetini yeniden tanıdı²⁶. Laskaris'in tavrındaki bu değişiklik, İznik hükümdarının bu esnada daha ciddi sorunlarla uğraşmak

¹⁹ Savvides, *Kinêmata*, s.232.

²⁰ *Ibn Bibi*, 80; Türkçe çev., C.I, s.101

²¹ Miller, *a.g.e.*, s.16.

²² *Niketas*, s.343; Türkçe çev., Demirkent 2004, s.210; ayrıca bkz., Turan, *a.g.e.*, s.281.

²³ Anadolu'nun kuzeybatı yanında, yaklaşık olarak bugünkü Bursa, Bilecik, Bolu, Sakarya, Kocaeli illerini, İstanbul ilinin Anadolu'daki parçasını, Zonguldak ilinin batı yarımını kapsayan bölgenin adı. Bkz., Umar, *a.g.e.*, s.167.

²⁴ Anadolu'nun Karadeniz bölgesinde, batısındaki Bithynia'dan Filyos Çayı ile, doğusundaki Pontos'tan Kızılırmak ile ayrılan, güneyindeki Phrygia ile doğal sınırı olmayan bölgenin adı. Bkz., Umar, *a.g.e.*, s.636.

²⁵ *Niketas*, s.343; Türkçe çev., s.211; Savvides *Byzantium in the Near East*, s.61; aynı yazar, *Kinêmata*, s.233-234; Paris Gounaridês, "Theodôros I Komnênos Laskaris", *EEE*, C.4, Atina 1985, s.62.

²⁶ Savvides, *Byzantium in the Near East*, s.62; Gounaridês, "Theodôros I", *EEE*, s.62.

zorunda olmasından kaynaklanıyordu. Zira bir taraftan David Komnenos'un Paphlagonia bölgesindeki faaliyetleri diğer taraftan İstanbul'daki Latinlerin, hâkimiyet sahasına doğru yayılma çabaları İznik imparatorluğu açısından daha büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu sebeple I. Theodoros Laskaris, 1206 yılı başlarında Denizli, Honaz ve Menderes nehrinin dolanıp sularını denize döktüğü bölgeye kadar olan arazileri Mavrozomes'e bıraktı²⁷. Laskaris'in Selçuklu sultanının kayınpederine terk etmek zorunda kaldığı Batı Anadolu'daki bu iki önemli merkez, Manuel Mavrozomes'in 1230 yılında ölümünün ardından Selçuklu topraklarına katıldı²⁸.

Manuel Mavrozomes'in 1206-1207 tarihinden sonraki faaliyetleri hakkında Bizans kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte İbn Bibi'nin eserinde I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve ondan sonra tahta oturan oğulları I. İzzeddin Keykavus ve I. Alâeddin Keykubad döneminde Selçuklu Devleti hükümet mekanizmasında üst düzey görevlerde bulunan ve kendisinden "Mafrozom" ya da "Emir Komnenos" olarak bahsedilen Manuel Mavrozomes'in sonraki faaliyetleri hakkında bir takım ayrıntılar bulunmaktadır²⁹.

b- Theodoros Mankaphas

Bu dönemde Batı Anadolu'da Bizans'a sorun çıkartan ve Selçuklular tarafından desteklenen yerel hâkimlerden bir diğeri Theodoros Mankaphas'tır. Anadolu kökenli olduğu düşünülen Theodoros Mankaphas'ın faaliyetleri XII. yüzyılın sonlarından itibaren takip edilmekte olup, ailenin daha önceki tarihi hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir³⁰. Yunanlı tarihçi Aleksios G.C. Savvides, "Mankaphas" isminin Yunanca bir kelime olmayıp, Türkçede kullanılan "Mankafa/Mankafalılık" teriminin

²⁷ Niketas, s.350; Türkçe çev., Demirkent 2004, s.226; ayrıca bkz., Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, California, 1997, s.714.

²⁸ Niketas, s.350; Türkçe çev., Demirkent 2004, s.226; ayrıca bkz., Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s.126; aynı yazar, "Kaykhusraw I", *EF²*, C.IV., Leiden 1978, s.816; Kazhdan, "Mavrozomes", s.1320; İ. Mélikoff, "Denizli", *EF²*, C.II, Leiden-London 1965, s.204-205.

²⁹ 1223 yılında başta Seyfeddin Ayaba olmak üzere kendisine rakip olarak gördüğü önemli Selçuklu beylerini ortadan kaldıran Alâeddin Keykubad, Ayaba'nın yerine Beylerbeyliği makamına Mavrozomes'i getirmişti. Yine Alâeddin Keykubad, 1225 yılında Ermeni Kralı Leon üzerine Mübârizüddin Çavlı ve Manuel Mavrozomes komutasında bir ordu sevk etmişti. *İbn Bibi*, s. 266 vd., 305, 334 vd.; Türkçe çev., I, s.284 vd., 320, 345 vd.; ayrıca bkz., Mehmet Ersan, "I. Alâeddin Keykubad'ın Çukurova Siyaseti", *XIV CIEPO (14th. Symposium of the Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes) Uluslar arası Türk İncelemeleri Kongresi*, İzmir 18-22 Eylül 2000, Ankara 2004, s.166-168; aynı yazar, "Selçuklu Ermeni İlişkileri", *Türkler*, C.VI, Ankara 2002, s.640; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003, s.32.

³⁰ Niketas, Theodoros Mankaphas Alaşehir'de İmparator'a karşı ilk olarak ayaklandığında (1188/1189) "başlangıçta babasının şehrindeki sıradan halk onu destekledi" ifadesini kullanmaktadır. Bu ifadeden Theodoros'un ailesinin Alaşehirli olduğu ya da kendisinden önce babasının Alaşehir'de idareci olduğu anlaşılmaktadır. Bkz., Niketas, s.219; Türkçe çev., Demirkent 2006, s.203.

Yunancalaştırılmış hali olduğunu belirtmektedir. Gerçekten de Niketas ve Akropolites'in eserlerinde "MoroTheodoros" (Môros=aptal, ahmak) şeklinde geçmektedir³¹. Savvides, Mankaphas'ın hizmetindeki Türk paralı askerlerinin Yunancadaki "MoroTheodoros" terimini kendi dillerine Mankafa Theodoros olarak çevirdiklerini ve daha sonra Bizans yazarlarının bunu Mankaphas şeklinde Yunancalaştırdıkları görüşündedir ve bu ismin, Theodoros Mankaphas'ın 1205 yılında isyanının bastırılmasının ardından bir daha Bizans kaynaklarında geçmediğini ifade etmektedir³².

Batı Anadolu Bölgesindeki önemli ticaret merkezlerinden birisi olan Alaşehir'deki Bizans idarecisi olan Theodoros Mankaphas'ın, Bizans yönetimine karşı ilk hareketi 1189/90 yılında İmparator II. Isaakios Angelos'a karşı Alaşehir'de bağımsızlığını ilan etmesiyle başlar. Theodoros Mankaphas'ın Bizans idaresine karşı başlattığı isyan hareketi iki aşamalı olarak 1189/90–1205 yılları arasında yaklaşık 16 yıl boyunca devam etmiştir. 1189/90 yılından 1196/97 yılına kadar devam eden ilk ayaklanma sırasında II. Isaakios Angelos ve III. Aleksios Angelos'a karşı mücadele eden Mankaphas, 1204–1205 tarihlerindeki ikinci ayaklanmasında İznik hâkimi I. Theodoros Laskaris ve İstanbul'daki Latinlere karşı mücadele etmiştir.

1189/90'da Alaşehir halkından bağlılık yeminini alan Theodoros Mankaphas, daha sonra Lidya halkını isyana teşvik etmişti. Bundan sonra çevre eyaletleri kontrolü altına almak için harekete geçen Mankaphas, bu arada üzerinde kendi tasvirinin bulunduğu gümüş paralar da bastırmıştı³³. Savvides, Mankaphas'ın bu girişimleri sırasında Troas bölgesinde ve Menderes havzasında bulunan ve hemen hemen her dönem Bizans'a karşı düşmanlık duyguları besleyen Ermeni kolonilerinden destek ve askerî yardım sağladığını ifade etmektedir³⁴. Zira Mankaphas'ın isyanı onlara büyük kin besledikleri Ortodoks egemenliğine karşı harekete geçme imkânı vermekteydi.

Theodoros Mankaphas'ın bu faaliyetlerinden haberdar olan İmparator II. Isaakios, derhal Alaşehir üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Ancak uzun süren kuşatmaya rağmen şehri teslim olmaya ikna edemedi. Bundan sonra taraflar arasında başlayan barış görüşmeleri sırasında İmparator, Mankaphas'ın imparatorluk iddiasından vazgeçerek tekrar sıradan bir vatandaş konumuna dönmesini ve şehir halkının da kendisine sadakat yemini

³¹ *Akropolitês*, s.33; Niketas, Theodoros'un başarısız olmasından sonra herkesin onu bu lakapla andığını ifade etmektedir. (*Niketas*, s.219-220; Türkçe çev., Demirkent 2006, s.203).

³² Savvides, *Kinêmata*, s.173; krş., Michael F. Hendy, "Byzantium, 1081-1204: The Economy revisted, Twenty Years On", *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton: Variorum Reprints, 1989, III, s.33 ve dipnot 115.

³³ *Niketas*, s.219; Türkçe çev., Demirkent 2006, s.203; ayrıca bkz., Hendy, *Coinage and money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington D.C. 1969, s.149.

³⁴ Savvides, *Kinêmata*, s.174–175.

etmesini istedi. Böylece şehirdekiler ile anlaşmaya varan İmparator, bu antlaşma kurallarına uyulmasını kesin olarak sağlamak amacıyla şehir halkının çocuklarını rehin alarak başkente geri döndü³⁵. Niketas Khoniates, İmparator'un başkente dönmelerinden sonra Thrakesion theması Duks'u (komutanı) Dukas Vatatzes'in Mankaphas'a sadakat yemini etmiş olan adamlarını para ile kendi tarafında çekmeyi başardığını ve Mankaphas'ı Alaşehir'i terk etmek zorunda bıraktığını yazmaktadır³⁶.

Theodoros Mankaphas'ın 1190 yılında Alaşehir'i terk etmesinden 1192 yılında Selçuklu sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına gelmesine kadar geçen iki yıl boyunca neler yaptığı bilinmemektedir. Mankaphas, 1192 yılında Keyhüsrev'in yanına gelerek kendisinden yardımcı kuvvetler istedi. Onun bu isteği Selçuklu sultanı tarafından kabul edilmemiş ancak kendisine Uc bölgelerinde faaliyetlerde bulunan Türkmenler arasından asker toplamasına müsaade edilmişti. Mankaphas, Türkmenler arasından topladığı kuvvetlerle Denizli ve Honaz taraflarını yağmaladıktan sonra babasının ölümünden sonra Selçuklu tahtına geçen I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına döndü. 1195-96'daki bu akınlar sırasında Honaz'daki Aziz Mikhael kilisesindeki meşhur altar ve mozaikler de tahrip edilmişti³⁷. Ayrıca bu akınlar sırasında esir edilen ahali, Mankaphas ile birlikte hareket eden Türkmenler tarafından Anadolu'nun iç bölgelerine götürülmüştü. Niketas'ın ifadelerinden³⁸ Mankaphas'ın Keyhüsrev'in babasının ölümünün ardından Selçuklu tahtına oturmasından hemen sonra Konya'ya geldiğine bakılırsa bu asi Bizans valisinin Türkmenlerden sağladığı kuvvetlerle Bizans'ı uzun süre uğraştırdığı anlaşılmaktadır.

Theodoros Mankaphas, Batı Anadolu'daki Bizans merkezlerine karşı giriştiği bu harekâtın ardından tekrar Konya'ya, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına döndü. Onun Konya'ya döndüğünü duyan İmparator, kendisine para ile birlikte elçiler yolladığı Sultan'dan böyle kötülöklere destek vermemesini istedi. Bu şekilde düşüncelerini ifade eden İmparator, Mankaphas'ı teslim ettiği takdirde onu öldürmeyeceğini, hatta işkence dahi yaptırmayacağını ve yalnızca uzun süre hâpiste tutacağını bildirip bu konuda garantiler verdi. İmparator'un teklifine olumlu yanıt veren Keyhüsrev, Mankaphas'ı Bizans'a teslim etti. Ancak I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in bu davranışı, diğer kardeşlerinin tepkisini çekti. Niketas'ın belirttiğine bakılırsa diğer Selçuklu şehzadeleri kendi rızasıyla ona sığınan birisini adil olmayan bir kazanç karşılık Bizans imparatoruna teslim etmesinden dolayı silaha

³⁵ *Niketas*, s.220; Türkçe çev., Demirkent 2006, s.203.

³⁶ *Niketas*, s.220; Türkçe çev., Demirkent 2006, s.203-204.

³⁷ *Niketas*, s.220; Türkçe çev., Demirkent 2006, s.204-205; ayrıca bkz., Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971. s.128; Savvides, *Kinēmata*, s.176; aynı yazar, *Byzantium in the Near East*, s.62; Turan, *a.g.e.*, s.238.

³⁸ *Niketas*, s.220; Türkçe çev., Demirkent 2006, s.204.

sarılmaya hazırlanmışlardı. Bununla birlikte beklenen olmamış ve Sultan yaptığı açıklama ile kardeşlerini ikna etmişti³⁹. Bu tarihten ikinci kez harekete geçtiği 1204'e kadar Mankaphas'ın faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

1204 yılında İstanbul'un Latinler tarafından işgal edilmesinin ardından Theodoros Mankaphas'ın Anadolu'da yeniden ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu ikinci teşebbüsü sırasında da yine Türkmenlerden yardım aldığı anlaşılıyor. Mankaphas bu defa yalnızca I. Theodoros Laskaris ile değil, aynı zamanda İstanbul'daki Latinlerle de mücadele etmiştir. Nitekim Mankaphas, 19 Mart 1205'de Edremit yakınlarında Henri de Flandre ile yaptığı savaşta kuvvetlerinin büyük bir kısmını kaybettikten sonra güçlkle kaçmayı başarmıştı⁴⁰. Bu yenilgiden sonra kaynaklarda bir daha ismi geçmeyen Mankaphas'ın akıbeti bilinmemektedir.

c- *Sabbas Asidēnos*

Batı Anadolu bölgesinde merkezî idareye karşı isyan eden yerel hâkimlerden son olarak üzerinde duracağımız kişi Sampsôn ve çevresindeki bölgelerin denetimini ele geçiren Sabbas Asidēnos'tur. Bizans kaynaklarında Asidēnos ailesi ile ilgili bilgiler sınırlı olduğundan bu ailenin diğer fertlerinin faaliyetleri hakkında bir şey bilinmemektedir. İstanbul'un Latinlerin eline geçmesinden hemen sonra harekete geçen Sabbas Asidēnos'un, Sampsôn'daki bağımsızlığı 1204 yılı ortalarından 1206 yılı sonlarına kadar yaklaşık iki yıl boyunca devam etti. Bu süre boyunca aşağı Menderes vadisindeki verimli topraklar üzerinde tam anlamıyla hâkimiyet kurduğu görülen Asidēnos'un I. Theodoros Laskaris'e karşı ciddi bir rakip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak o da diğer yerel hâkimler gibi İznik imparatorluğuna karşı bağımsızlığını koruyamamış ve Laskaris'in hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştı⁴¹.

1213-14'de Sabbas Asidēnos'un Bizans sarayından bir prenses ile evlenmesinin ardından "Sebastokratoras" unvanını aldığını görmekteyiz. Sabbas Asidēnos'un bundan sonraki faaliyetleri ve hangi tarihte öldüğü hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. 1214 yılından sonraki bir tarihte ölmüş olması gereken Asidēnos'un III. Ioannes Vatatzes döneminde hayatta olup olmadığı bilinmemektedir⁴².

³⁹ *Niketas*, s.220; Türkçe çev., Demirkent 2006, s.205-206; Kaya, *a.g.e.*, s.23; Savvides I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Mankaphas'ı 1205 yılında I. Theodoros Laskaris'e teslim ettiğini ifade etmektedir. Ancak Niketas bu olayın Sultanın ilk saltanat döneminde olduğunu açıkça ifade etmektedir. (Savvides, *Kinēmata*, s.174, 178-179).

⁴⁰ Savvides, *Kinēmata*, s.177-178; Brand., "Mankaphas, Theodore", *ODB*, C.2, s.1286.

⁴¹ Savvides, *Kinēmata*, s.247.

⁴² Savvides, *Kinēmata*, s.247-248; Brand., "Asidenos, Sabbas", *ODB*, C.1, s.207.

Sonuç olarak tarih boyunca tüm coğrafyalarda merkezî otoritenin ortadan kalktığı dönemlerde buldukları bölgelerde bağımsız idare kurmak isteyen şahıslar ortaya çıkmıştır. XII. yüzyılın sonlarından itibaren Bizans idaresinde ortaya çıkan zaaf ve nihayet 1204 yılında İstanbul'un Haçlılar tarafından işgal edilmesi sonucu devlet yapısının tamamen çözülmesinin ardından imparatorluğun arazisi üzerinde Latinler ve Bizanslı unsurlar tarafından kurulan irili ufaklı pek çok devlet ortaya çıkmıştır. Epir despotluğu, Trabzon imparatorluğu ve İznik imparatorluğu gibi Bizans hanedan mensuplarının kurdukları ve Bizans'ın devamını sağlayan devletler dışında İstanbul'daki Bizans idaresinin sona ermesinin ardından ortaya çıkan bu siyasî teşekküllere bağlanmak yerine buldukları bölgelerde bağımsız bir idare kurmak isteyen pek çok yerel hâkim Selçukluların ve Anadolu'daki yerel ahalinin desteğini alarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. İmparatorluğun tüm kurumlarını İznik'e naklederek burada bir devlet kuran ve Bizans'ın meşru varisi olan I. Theodoros Laskaris, iktidarının ilk yıllarında Trabzon'daki Komnenler, İstanbul'daki Latinler ve Selçuklular ile mücadele ederken, merkezî devlet anlayışına zarar veren bu yerel hâkimlerin faaliyetlerine de son vermeye çalışmıştır. Eserlerini çok daha sonraları kaleme alan Bizans tarihçileri bile onların mantıksız olarak yorumladıkları bu hareketlerinin imparatorluğun otoritesinin ortadan kalkmasına ve Anadolu Hellenizminin mahkûm edilmesine katkıda bulunduğunu ifade etmişlerdir⁴³. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki, İznik imparatorluğu döneminde yalnızca dış tehditler ortadan kaldırılmakla kalmayıp içeride de tam anlamıyla bir hâkimiyet kurulmuştu. Bizans'ın Batı Anadolu'daki varlığının kesin olarak sona ermeye başlaması 1261'den sonra başkent'in yeniden İstanbul'a taşınmasının ardından meydana gelen gelişmeler ile ilgilidir.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, Gregory İbnü'l-İbrî (G. Barhebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, İngilizce'den Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, C.II, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Ahrweiller, Helen Glykatzi, "L'Experience Nicéne", *Dumbarton Oaks Papers*, 29, (1975), s.23-40.
- Akropolitês, Geōrgios, *Khronikê Syngrafê*, yay., Antōnios D. Panagiōtou, Atina 2003.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsayeretü'l-Ahyâr*, yay. O. Turan, Ankara 1943; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Altan, Ebru, "Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşı'nın Anadolu Türk Tarihindeki Yeri", *Türkler*, C.VI. Ankara 2002, s.630-634.

⁴³ Savvides, *Byzantium in the Near East*, s.63.

- Angold, Michael, *A Byzantine Government in Exile Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204–1261)*, Oxford 1975.
- Baykara, Tuncer, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164–1211), Gazi-Şehit*, Ankara 1997.
- Brand, C.M., “Asidenos, Sabbas”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C.1, New York-Oxford 1991, s.207.
- _____, “Theodore Mankaphas”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C.2, New York-Oxford 1991, s.1286–1287.
- Bryer, Anthony, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.
- Cahen, Claude, “Kaykhusraw I”, *EF*, C.IV., Leiden 1978, s.816.
- _____, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev., Yıldız Moran, İstanbul 1979.
- Choniates, Nicetas, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Translated by Harry J. Magoulias, Detroit 1984; Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)*, İstanbul 2004; *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, İstanbul 2006.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997.
- Diehl, Charles, “The Fourth Crusade and the Latin Empire”, *The Cambridge Medieval History*, C.IV, Cambridge 1923, s.415–431.
- _____, *Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi*, Türkçe çev., A. Göke Bozkurt, İstanbul 2006.
- Ersan, Mehmet, “Selçuklu Ermeni İlişkileri”, *Türkler*, C.VI, Ankara 2002, s.635–644.
- _____, “I. Alâeddin Keykubad'ın Çukurova Siyaseti”, *XIV CIEPO (14th. Symposium of the Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes) Uluslar arası Türk İncelemeleri Kongresi*, İzmir 18–22 Eylül 2000, Ankara 2004, s.161–169.
- Evangelidês, Tryfôn, *Historia tês Trapezountos apo tôn Arkhaiotatôn Khronôn mekhri tôn Kathêmas*, Odêssos 1898.
- Fallmerayer, Jacob Philipp, *Geshichte des Kaisertums von Trapezunt*, Münih 1827/ Hildeheim 1964.
- Gardner, Alice, *The Lascarids of Nicaea The Story of an Empire in Exile*, Amsterdam 1964.
- Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, C.VI, London 1913.
- Gounaridês, Paris, “Theodôros I Komnênos Laskaris”, *Ekpaidevtikê Hellênikê Enkyklopaideia*, C.4, Atina 1985, s.62.

- Hendy, Michael F., *Coinage and money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington D.C. 1969.
- _____, "Byzantium, 1081-1204: The Economy revisited, Twenty Years On", *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton: Variorum Reprints, 1989, III, s.1-48.
- İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie*, yay., A. Sadık Erzi, Ankara 1956; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, C.I, Ankara 1996.
- İbnü'l-Esir, *el Kâmil fî't-Târîh*, C.XII yay., Carolus Johannes Tornberg, Beyrut 1386/1966; Türkçe çev., Abdülkerim Özaydın, C.XII İstanbul 1987.
- Jerphanion, G.de, "Sampson et Amisos Une Ville à Déplacer de Neuf Cents Kilomètres", *Orientalia Christiana Periodica*, I (1935), s.257-267.
- Kaya, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006.
- Karsten, Fledelius, "Byzantium and the West 1204-1996 a European Perspective", *Byzantium, Identity, Image, Influence, Major Papers, XIX International Congress of Byzantine Studies University of Copenhagen*, 18-24 August, 1996, Copenhagen 1996, s.373-389.
- Kazhdan, Alexander, "Mavrozomes", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C.2., s.1319-1320.
- Kordatos, I., *Historia tês Vyzantinês Aftokratorias, (1204-1453)*, C.II, Atina 1960.
- Lampsidês, O.D., "Apopseis epi tou Kratous tôn Megalôn Komnênôn", *Arkheion Pontou*, 24 (1961), s. 14-34.
- _____, "Peri tên İdrysin tou Kratous tôn Megalôn Komnênôn" *Arkheion Pontou*, 31 (1971-1972), s.3-18.
- Mélikoff, İ., "Denizli", *EF²*, C.II, Leiden-London 1965, s.204-205.
- Miller, William, "The Empire of Nicaea and the Recovery of Constantinople", *The Cambridge Medieval History*, C.IV, Cambridge 1923, s.478-516.
- _____, *Trebizond, The Last Greek Empire of the Byzantine Era 1204-1461*, Chicago 1969.
- Nicol, Donald M., *The Despotate of Epiros (1204-1267)*, Oxford 1957.
- _____, "The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261", *The Cambridge Medieval History*, IV, (1966), s.275-330.
- _____, "Hê Aftokratoria tês Trapezountos", *Hê Historia tou Hellênikou Ethnous*, C.9, Atina 1980, s.325-331.

- _____, “Apo tēn Alôse ôs tēn Anaktēsē tēs Kōnstantinoupolleôs (1204–1261)”, *Hē Historia tou Hellēnikou Ethnous*, C.9, Atina 1980, s.76–106.
- Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü’ş-Şefik*, Fatih Kütüphanesi, No: 4519.
- Orgels, Paul, “Sabas Asidénos Dynaste de Sampsôn”, *Byzantion*, X (1935), s.67–80.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev., Fikret Işıltan, 3. baskı, Ankara 1991.
- Papadopoulos, A.A., “Aleksios I Komnēnos”, *Megalē Ellēnikē Enkyklopaideia*, C.14, s.782.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C.III, Türkçe çev., Fikret Işıltan, 2. baskı, Ankara 1992.
- Samouēlidēs, Khrēstos, *Historia tou Pontiakou Hellēnismou*, 3. baskı, Atina 2002.
- Savvides, Aleksios G.C., *Byzantium in the Near East : its relations with the Seljuk sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237*, Selanik 1981.
- _____, *Vyzantina Stasiastika kai Aftonomistika Kinēmata sta Dōdekanēsa kai stē Mikra Asia 1189-1240*, Atina 1987.
- _____, “Trapezounta Aftokratoria (1204–1461)”, *Megalē Genikē Enkyklopaideia*, C.51, Atina 1988, s.175-177.
- _____, “Byzantium’s Oriental Front in the First Part of the Thirteenth Century: The Empires of Nicaea and Trapezous (Trebizond) in view of the Seljuk and Mongol Menace”, *VyzantinoTourkika Meletēmata*, Atina 1999, s.49–69.
- Süryani Keşiş Mikhail Vekayinâmesi*, Türkçe çev., H. D. Andreasyan (Türk Tarih Kurumu’nda Basılmamış nüsha).
- Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, California, 1997
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 4. baskı İstanbul 1996.
- Umar, Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.
- Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220–1237)*, Ankara 2003.
- Vasiliev, A.A., “The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)”, *Speculum*, XI (1936), s.3-57;
- Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Helenism in Asia Minor and the Process of Islâmization from Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971.